

ку і здирництво. Так, у Ровенській обл. за зловживання службовим становищем був звільнений завідуючий загальним відділом Дубровицького райвиконкому. Знаючи про це, райком партії затвердив його на посаді райуповноваженого з переселення, а вже через два місяці він був арештований і засуджений за здирництво та шахрайство. У Млинівському р-ні уповноваженим з переселення був призначений Безкрилий, який не мав навіть закінченої початкової освіти. Проводячи набір населення на освоєння цілинних земель у Павлодарську обл. Казахстану, агітацію вів про переселення в Крим. Тільки при відправленні із залізничної станції Здолбунів переселенці дізналися, що їх везуть у Казахстан. 12 сім'ям вдалося повернутися у своє село [9, с. 17, 18].

Використовуючи різні методи вербування із західних областей за 1956–1959 рр., у східні регіони було переселено більше 30 тис. сімей. З Тернопільської обл. за ці роки тільки в Крим було відселено 1460 сімей. У Волинській обл. з переселених у 1959 р. 800 сімей, 340 було направлено в Кримську обл. А за планом на 1960 р. передбачалося відселити з області 950 сімей, з них 575 переселити на південь України [8, с. 4–7].

Спричинений не так соціально-економічними, як у першу чергу ідеологічними та політичними чинниками, тоталітарний державний механізм ціленаправленого регулювання та перерозподілу трудових ресурсів, викачування та розпорошення місцевої людності, завдав західноукраїнському регіонові відчутних демографічних втрат, призвів до значного зменшення чисельності корінного населення, його наявного і майбутнього робочого та інтелектуального потенціалу.

1. *Пронь Т.* Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності : Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. 2. *Ткачук В.* Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1955 рр.) : Автореф. дис... канд. іст. наук. – Л., 1998. 3. Центральний Державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 11, 21, 18. 4. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. Р-4626, оп. 2, спр. 46. 5. ЦДАВОУ. – Спр. 44. 6. ЦДАВОУ. – Спр. 46. 7. ЦДАВОУ. – Спр. 72. 8. ЦДАВОУ. – Спр. 97. 9. ЦДАВОУ. – Спр. 98. 10. ЦДАВОУ. – Спр. 124. 11. ЦДАВОУ. – Спр. 201. 12. ЦДАВОУ. – Спр. 214. 13. ЦДАВОУ. – Спр. 250. 14. ЦДАВОУ. – Спр. 251. 15. *Ярош Б.* Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30–50 років ХХ століття. – Луцьк, 1999.

Надійшла до редколегії 15.02.06

А. Теличко, асп.

МИКОЛА БАЖАН ПРО ІСТОРИЧНУ КОНЦЕПЦІЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РАДЯНСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ

Проаналізовано політико-публіцистичні роботи М. Бажана як джерело історіографічного дослідження концепції М. Грушевського.

The article is deals with the analyse of political-public items of M. Bazhan as a source of historiography searche of Mykhailo Hrushevsky's concept.

Проблема висвітлення історії України особливо гостро постала після Великої Вітчизняної війни (1941–1945). У цей час відбувається переосмислення існуючих історіографічних установок. Перегляду було піддано погляди провідних українських істориків, як сучасних (колишнього директора інституту історії України АН УРСР М. Петровського), так і класичних – М. Грушевського, В. Антоновича, М. Костомарова та ін. Головним об'єктом критики стали ідеї М. Грушевського.

Зміст історичної концепції М. Грушевського не збігався з твердженнями радянської ідеології, що призводило до негативного сприйняття концепції представниками правлячих кіл радянського суспільства [8, с. 57]. У такому разі радянська партійно-державна номенклатура створювала умови для негативного висвітлення концепції М. Грушевського. Такі процеси не могли не вплинути на ідеологічний аспект науково-публіцистичних та пропагандистських видань, до написання яких залучалися представники політичної і інтелектуальної еліти радянського суспільства. Серед їх до активного написання таких статей залучався М. Бажан.

Історична концепція М. Грушевського вже тривалий час приваблює вітчизняних дослідників. Проте менша увага приділяється дослідженню радянських політико-публіцистичних статей, які мали безпосереднє відношення до концепції М. Грушевського. Одним з авторів подібних статей був М. Бажан. Його роль у критиці українського буржуазного націоналізму частково висвітлювалася вітчизняними дослідниками. У радянські часи така діяльність М. Бажана сприймалася як позитивна і знаходила відображення в роботах дослідників [1, с. 12]. Так, дослідники життя і творчості поета Є. Адельгейм, Л. Новиченко схилилися до цілком позитивних оцінок. Інший радянський дослідник Ю. Суровцев в історіографічному нарисі "Микола Бажан" вдавався до стриманіших оцінок.

Сучасна українська дослідниця Н. Костенко у своїй монографії "Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршовістики" лише фіксує факти написання М. Бажаном подібного роду статей. Вони трактується автором як *соціальні замовлення* та виправдовуються приналежністю поета до партійно-державної верхівки.

Чи не єдиною спробою істориків проаналізувати і дати об'єктивну оцінку роботі М. Бажана з розвінчання "буржуазно-націоналістичних" історичних концепцій стали наукові статті С. Пивовара. У них автор розглянув проблеми висвітлення історії української державності та вплив на неї партійно-державної ідеології в радянській історіографії другої половини 1940-х рр. До джерельної бази статті залучені архівні матеріали, публікації, монографії, науково-критичні статті тощо.

Отже, в умовах, які склалися на початку ХХІ ст. в Україні, виникла потреба висвітлення спадщини нашого народу, а також діяльність конкретних осіб, які здійснили вагомий внесок у цей процес. З огляду на це обійдемо увагою дослідників залишаються певні проблеми. У зв'язку із цим особливої актуальності набувають дослідження історіографічної діяльності однієї з визначних особистостей української історії ХХ ст. [5, с. 9–12]. Тому ми вважаємо, що для історіографічного дослідження історичної концепції М. Грушевського доцільно залучити політико-публіцистичні статті М. Бажана другої половини 1940-х рр.

Упродовж другої половини 1940-х рр. в українській радянській історіографії відбулася ревізія поглядів, спрямована на встановлення "марксистської" схеми історії України. Відбулися суттєві зміни у ставленні партійно-державного керівництва до висвітлення деяких питань української історії [4, с. 34–36]. Це супроводжувалося посиленням ідеологічного тиску на інтелігенцію та застосуванням методів тотального контролю над ученими, що полягав у двох основних принципах: *принцип партійності та принцип класового підходу*. У серп-

© А. Теличко, 2007

ні 1946 р. у масштабах Радянського Союзу було розпочато кампанію наступу на творчу інтелігенцію, очолювану одним з керівників ВКП(б) А. Жданов. Невдовзі "жданівщина" докотилася і до України. Уже через кілька тижнів 24 серпня 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про спотворення та помилки в висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури". Загалом, протягом наступних п'яти років ЦК КП(б)У прийняв 12 постанов з ідеологічних питань діяльності української культури: літератури, мистецтва, історичної науки. Усе це супроводжувалося викриттям "буржуазно-націоналістичних" ідей у різних галузях культури, засудженням та переслідуванням її носіїв. Ученим вказувалося на помилковість і небезпечність подальшого висловлювання думок, що збігалися з концепціями науковців щойно оголошених "буржуазно-націоналістичними". Роком раніше, у 1946 р. вийшли постанови ЦК ВКП(б) "Про журнали "Звезда" і "Ленинград", "Про репертуар драматичних театрів заходи щодо його поліпшення" (аналогічні постанови були прийняті й на Україні), від яких брав початок нових репресій щодо творчої інтелігенції. З відповідальних посад усували людей з радикальними поглядами. Було сфабриковано "ленінградську справу". Готувався розгром московської парторганізації, – "Справа лікарів", "справи" молодіжних груп, переслідування вчених та письменників – усе це свідчило про наступ реакції на невеликі елементи свободи в радянському суспільстві, які були здобуті народами СРСР. Після початку в Україні нової хвилі репресій проти інтелігенції ("жданівщина") відбулися зміни у її партійному керівництві. Замість М. Хрущова КП(б)У очолив Л. Каганович [3, с. 175–176].

Протягом дев'яти місяців, коли Л. Каганович перебував в Україні (з березня по грудень 1947 р.), напруженість політичної ситуації у столиці досягла кульмінації. Продовжувалася ідеологічна догма загострення класової боротьби. Розпочалися пошуки "ворогів народу" під випробуваним гаслом боротьби з буржуазним націоналізмом. М. Бажанові, який завідував справами науки і культури, було замовлено теоретично обґрунтувати зміну курсу, створити ідеологічний репресивний механізм [10, арк. 12]. М. Бажан виконав "соціальне замовлення", яке наприкінці року, за кілька днів до відкриття Л. Кагановича закінчив. Роботу над нарисом "До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології" у грудні 1947 р., надрукованим, одночасно у газеті "Радянська Україна" й окремою брошурою в Українському видавництві політичної літератури [3, с. 176–177].

Дещо раніше, у вересні 1946 р. у журналі "Вітчизна" з'явилася стаття М. Бажана "До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології". Автор статті звертав увагу на необхідність "остаточного викоринення і розгрому на ідеологічному фронті всіх залишків расистської ідеології", яка суперечила марксистсько-ленінському світогляду [2, с. 1–2]. М. Бажан стверджував, що саме ця ідеологія допомогла радянському народу "здобути свої історичні перемоги на фронті праці, на фронті будівництва, створити могутню індустріальну базу СРСР, провести історичну справу колективізації сільського господарства, зміцнити сталінську дружбу народів, забезпечити гармонійну і самовіддану роботу радянських робітників, селян і інтелігенції" [2, с. 3]. На думку М. Бажана "українські расисти" створили теорію виключності українського народу, обґрунтовуючи при цьому арійське походження українців та споконвічну різницю між українцями та росіянами. Критиці було піддано роботу Ф. Вовка "Антропологічні особливості українського народу", де тези Ф. Вовка про расову й

антропологічну чистоту українців, належність їх до динарського типу на противагу фінського у росіян викликало у М. Бажана тези про "отруйну націоналістичну теорію, розвинену українськими расистами". Українським расистом він вважає "прислужника угорських імперіалістів" І. Гашпара. У своїй роботі "Соціальна біологія русинів" І. Гашпар стверджував, що український народ не має нічого спільного з походженням російського народу, який він відносив до лапонської раси. Окрім того І. Гашпар висунув тезу про відсутність спільних рис між західними та східними українцями. М. Бажан назвав це "дикою, сповненою люті до великого російського народу маячнею українського расиста" [2, с. 6].

Далі М. Бажан піддав критиці погляди В. Антоновича, зокрема його роботу "Бесіди про часи козацькі на Україні". Було звернено увагу на тезу В. Антоновича про наявність у кожного народу "провідної ідеї". Для російського народу – авторитаризму, для польського – аристократизму. Українському народу притаманний принцип широкого демократизму та політичної рівноправності, що прослідковувалося в Запорізькій Січі. Великий осуд М. Бажана викликала думка В. Антоновича про недержавність українського народу. У цьому на думку М. Бажана "його погляди збігаються з бундючними твердженнями німецьких расистів про недержавність і неповноцінність слов'янських народів" [2, с. 7].

Головне місце у статті М. Бажана відводилося критиці історичної концепції М. Грушевського. М. Бажан вважав М. Грушевського найвизначнішим націоналістом, що створив найдовершенішу систему поглядів українського буржуазного націоналізму. Виділялося кілька псевдотеорій, авторство яких належало М. Грушевському. Серед них можна назвати *теорію виключності українського народу*, *теорію безбуржуазності*, *теорію незалежності розвитку українського народу від розвитку російського народу*. Праці М. Грушевського порівнювалися з резервуаром "з якого черпали свої контрреволюційні теорії і обґрунтовували свою контрреволюційну практику вороги українського народу". Під ворогами малися на увазі колишній нарком освіти УСРР М. Скрипник та "скрипниківці", що намагалися запровадити примусову українізацію робітничого класу Радянської України, виходячи з тверджень М. Грушевського про *безбуржуазність української нації*". Окрім того, М. Бажан вбачав у роботах М. Грушевського теоретичну та фактологічну основу для діяльності "сучасних українських фашистів, таких як, Донцов, Самчук, Дорошенко". М. Бажан закидає М. Грушевському лжедемократичність фразеології, пристосування матеріалів історії України до політичних завдань української буржуазії, вдаючись при цьому до фальшування, замовчування і перекручення історичної правди. Це кваліфікується М. Бажаном як антинаукові ідеалістичні та ворожі історичному матеріалізму і науці Маркса – Леніна – Сталіна засади світогляду М. Грушевського. Він вважає, що наукові праці М. Грушевського служили на користь актуальним політичним засадам української буржуазії. На той час головним завданням для неї була боротьба за захоплення ринків у свого конкурента – російської буржуазії. Ареную боротьби ставав український ринок товарів і послуг. Далі М. Бажан стверджує, що "в боротьбі за володіння цим ринком буржуазія пригнобленої нації, щоб прикрити свої егоїстичні класові прагнення, вдається до фразеології загальнонародної, виставляючи себе як захисника загальнонародних інтересів" [2, с. 9].

М. Бажан виступав проти "двоїстого" погляду на життя і діяльність ученого. Він опротестував твердження щодо відмінностей у поглядах М. Грушевського до 1913 р. та після, відкидаючи при цьому думку про "не-

реакційність" ідей науковця до 1913 р. М. Бажан не знаходив жодної різниці на прикладі "Ілюстрованої історії України", порівнюючи видання 1911 р. та 1917 р. "Шулерським трюком українських націоналістів" назвав М. Бажан ототожнення російського народу з російськими царями, поміщиками, капіталістами та чиновниками, вважаючи це за найуживаніший прийом фальсифікації історії України. М. Бажан виділив у працях М. Грушевського послідовну лінію на самостійний розгляд історії України окремо від історії російського і білоруського народів. Ще однією фальсифікацією на думку М. Бажана є теза про відсутність місця білоруського народу в історичному процесі. Наводився приклад білоруського першого друкаря Ф. Скорини, якого М. Грушевський вважав українцем. Іншу фальсифікацію М. Бажан вбачав в ототожненні російського народу із царизмом. Однією з найголовніших вигадок ученого М. Бажан вважав концепцію про Київську Русь. Вона відверто суперечила офіційній версії щодо розгляду Київської Русі, як колиски трьох народів, запропонованої Б. Грековим у 1939 р. Викликали критичне ставлення М. Бажана тези про Київську Русь, як українську державу, "Слово о полку Ігоревім", як український твір; панування в Київській Русі українських (а не південних) князівств. М. Бажан звернув особливу увагу на відсутність у працях М. Грушевського інформації (на думку М. Бажана свідомо замовчуваної), яка свідчить про спільні дії племен південної і північної Русі. М. Бажан стверджував, що М. Грушевський вдався до перекручень фактів, кваліфікуючи "звичайні для феодальних уособиці і суперечки між південними і північними князівствами, зображуючи їх, як чвари і війни між українським і російським народами" [2, с. 10]. За приклад наводиться напад Володимиро-Суздальського князя Андрія Боголюбського на Київ, який М. Бажан вважав одиничним випадком.

Псевдонауковою називає М. Бажан позицію М. Грушевського щодо безкласовості українського народу та відсутності класової боротьби всередині нього. Усе це подавалося М. Грушевським як втілення вічової демократичної системи українського народу, що ставало його провідною ідеєю. Погляди М. Грушевського на національно-визвольну боротьбу України в середині XVII ст., постать Б. Хмельницького та входження України в Московську державу. М. Бажан кваліфікував як особливо старанно спотворені та фальсифіковані історичні факти. Слідом за своїм учителем В. Антоновичем, М. Грушевський розглядав Б. Хмельницького як малограмотного політика і трактував події 1654 р. як тимчасову політичну гру. На противагу цьому М. Бажан назвав "приєднання України до Росії знаменитим кроком, що врятував Україну не тільки від рабства й ополчення під владою польських магнатів, а, можливо, і від фізичного винищення" [2, с. 11]. Великим недоліком і замовчуванням назвав М. Бажан відсутність у працях М. Грушевського інформації про контакти українського козацтва та російського уряду (посольства Петра Сагайдачного до Москви, втеча Тараса Трясила на Слобожанщину, переговори Б. Хмельницького із царським урядом). Нісенітницями М. Бажан вважав приєднання М. Грушевським ролі Б. Хмельницького та звеличення постатей І. Мазепи, І. Виговського, П. Орлика. Останніх М. Бажан назвав зрадниками українського народу, що збіглося з усталеною на той час історичною догмою. Ще однією тезою, яка суперечила догматичним принципам радянської історіографії було твердження про те, що приєднання України до Росії слід розцінювати як абсолютне зло, змальовуючи весь гніт пануючої верхівки не як соціальний, а виключно як національний. М. Бажан убачав у цьому невдале ототожнення російського народу з

російським урядом та вважав це черговим "шахрайством М. Грушевського" [2, с. 11].

Природно, що чи не найважливішою провиною М. Грушевського було незбігання його поглядів на революційні події 1917 р. з офіційними. На думку М. Бажана саме це питання і відкрило істинне обличчя М. Грушевського, як контрреволюціонера, ворога життєвих інтересів і прагнень українського народу. Не меншою помилкою вченого, згідно з поглядами М. Бажана було: по-перше, "замовчання ролі найвищого досягнення російської культури – ролі лєнінізму в історії людства"; по-друге, заміна вживання слова *більшовиків* терміном *пєвні соціалістичні групи*; по-третє, заперечення ролі В. Леніна і Й. Сталіна, а також "великого Жовтневого перевороту", демонструючи ці події, як внутрішню справу російського народу [2, с. 14].

Ще однією тезою у статті М. Бажана було те, що М. Грушевський, будучи "ворогом російського народу" "боровся" проти "прогресивних" діячів української культури. М. Бажан стверджував, що, відкидаючи усе російське, М. Грушевський "боровся" проти Тараса Шевченка, Івана Франка та Михайла Коцюбинського, які, у свою чергу не приховували свого приязного ставлення до російського народу. Закінчував свою статтю М. Бажан твердженням про те, що історична схема М. Грушевського не може бути відкинута частково, вона наскрізь сфальсифікована [2, с. 15].

У цій статті М. Бажан один із перших озвучив завдання, поставлене партійним та урядовим керівництвом перед радянськими істориками – створити історію України та історію української літератури на основі марксистсько-лєнінського світогляду. Наслідком такого рішення ставало негайне знищення будь-якого впливу історичної школи М. Грушевського на історію та літературу України. Прямим наслідком цього стало засудження низки наукових праць. Серед них: "Короткий курс історії України", "Нарис історії української літератури" за редакцією С. Маслопа та Є. Кирилюка, повісті О. Кундзіча, вірші Т. Масенка, оповідання В. Чередниченко, спогади Г. Лазарєвського. У кінці статті зазначалося, що вона написана відповідно до доповіді А. Жданова про журнали "Звезда" і "Лєнінград" [6, с. 27–28].

Через два місяці газета "Радянська Україна" опублікувала статтю М. Бажана "До кінця викорчувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії та літератури України". Хоча ця публікація практично цілком збігалася з попередньою, значної уваги цього разу було приділено критиці наукових праць з історії і літератури [7, с. 126]. Уже навесні 1947 р. М. Бажан брав участь в організованій новим керівництвом України представницькій нараді управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У [9, арк. 49]. Було підготовлено основу для виходу 29 серпня 1947 р. постанови ЦК КП(б)У "Про політичні помилки та незадовільну роботу інституту історії України АН УРСР" [7, с. 127]. Головними об'єктами критики ставали наукові роботи інституту історії України, такі як: "Історія України. Короткий курс" (1940, 1941), "Нарис історії України" (1942, 1944), перший том запланованої чотиритомної серії "Історія України" (1943). У цих книгах головним чином висловлювалися радянські історіографічні догми. Винятком було питання існування Київської Русі та визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст., що збіглося з ідеями М. Грушевського. У постанові було наголошено на необхідності "твердо поставити справу вивчення історії українського народу на більшовицькі рейки й остаточно викорчувати націоналістичну фальсифікацію історії українського народу" [7, с. 126].

М. Бажан був одним з тих, хто відгукнувся на відповідну постанову розгромною статтею. 14 грудня 1947 р. у